

Феликс Каниц
СРБИЈА
ЗЕМЉА И СТАНОВНИШТВО
од римског доба до краја XIX века

Уредник
Зоран Колунџија

Превела са немачког
Зорана Козомарић

Извор оригинала
Felix Kanitz, Das Königreich Serbien und das Serbenvolk
von der Römerzeit bis zur Gegenwart
Лајпциг, Издавачка кућа Бернхарда Мајера, 1914.

Издавање ове књиге помогао је

Град Нови Сад
City of Novi Sad

Град Нови Сад
Градска управа за културу

ФЕЛИКС КАНИЦ

СРБИЈА

ЗЕМЉА И СТАНОВНИШТВО

од римског доба до краја XIX века

ТРЕЋИ ТОМ:

Држава и друштво

Преиледао и допунуио

Богољуб Јовановић

директор Краљевске српске управе државне статистике

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

Принц Ђорђе

ПРЕДГОВОР

Последњим (завршним) томом Каницовог дела *Краљевина Србија* коначно је, десет година после смрти овог чувеног познаваоца Балкана, заокружено његово животно дело. Само је први том временски научник сам однео у штамбу; преостала два, која су била у рукопису, захтевала су мукотрпан рад, како би дело било осавременењено, а богатство обимне грађе добило практичну вредност. Тешког издавачког подухвата се и у случају овог тома, с једнаким пијететом и посвећеношћу, уз свеобухватно познавање материје, прихватио господин директор Б. Јовановић, који је нажалост због тешке болести био спречен да напише овај предговор, а коме издавач и овим путем жели да искаже нарочиту захвалност.

Каниц и Србија су у науци и литератури одавно постали неодвојиви појмови. Највећи и најплодоноснији део Каницовог животног дела био је посвећен научном проучавању земље Србије и српског народа до најситнијих детаља, што је обухватало и њихов историјски развој. Само је човек попут њега, који је током читавог свог века био у стању да зналачки и с истраживачким духом у свим правцима прошпарта ову земљу пуну потенцијала, и који је с великим интересовањем и разумевањем пратио њен јединствени развој све до наших дана, могао написати овако монументално дело. То дело ће и у деценијама које долазе остати најпоузданији и најбогатији извор информација за свакога ко жели или треба да се упозна са Србијом у географском, етнолошком, историјском, културно-историјском, политичком, економском, а не мање важно, и у трговачко-индустријском смислу.

Овај последњи том, који је пред нама, резултат је готово полувековног истраживачког рада једног неуморног човека, рада систематски сажетог с изузетно много вредних допуна и поучних увида. Перманентно

настојање аутора и приређивача да и овде (баш као и у два претходна тома) исправе вековне грешке и заблуде, да на сваком месту коригују недостатке старијих материјала и употпуне их подацима који се тичу периода све до модерног доба на начин вредан захвалности, а пре свега да нам понуде изобиље новог и важног, учиниће да и овај последњи „Каниц“ завреди исто почасно место и признање у науци и пракси које већ одавно заузимају његови претходници.

Издавач

I

Географија и картографија

Власти Царства полумесеца (Османског царства) у чијим је муслиманским народним школама настава географије почивала на најневероватнијим фантазијама, никада се озбиљно нису бавиле географским истраживањима. Ни данас не постоје катастарске књиге. Најчешће су аустријски добровољци били ти који су, неретко у тешким околностима, стварали научне основе физичке географије и тачног картографског приказа Балканског полуострва.

У свом последњем делу које се односи на Руско-турски рат аустроугарски пуковник Шпрингер пише: „О проходности Балкана је до 1877. године било мало географско-статистичког материјала. Каницови исцрпни описи Балкана су тада још били у штампи, дакле недоступни. Све представе о Балкану почивале су због тога још увек на подацима старијих географа и биле су пуне недостатака.“ Ритер каже: „Све што постоји о географији Балкана су пушта имена, празни одјеци који се не могу назвати никаквим правим приказом.“ И Данијел у свом делу издатом 1866. године, које се сматра респектабилним и добрим, не наводи никакве важне нове податке, већ понавља запањујуће заблуде о региону Балкана који убраја у најнеистраженије европске области; примећује да највиши врхови Балкана тешко могу да буду виши од 3500 стопа (!).¹

¹ Одлична горе наведена примедба пуковника Фон Шпрингера, погрешна је у једној тачки. У руском походу 1877–1878. године, нису коришћена само прва два тома моје књиге *Дунавска Буџарска*, који су тада већ били објављени, већ и моја оригинална карта 1 : 420000, коју је 1877. године издао Царски руски генералштаб на руском језику, са мојим рутама, 18 балканских превала и означеним висинама, које су се скоро тачно поклопиле с каснијим руским подацима о највишој балканској коти, која је за разлику од Данијелових наводних 3500 стопа, износила 6335 пруске стопе = 7546 аустријских стопа = 2385 метара.

* * *

Једном од највећих заслуга кнеза Милоша сматра се то што је, недуго по окончању ослободилачког рата, с пуно разумевања своју земљу отворио за научнике са Запада и, додуше вођен фискалним мотивима, позвао барона Фон Хердера из Фрајбурга да се позабави геолошким истраживањима. Србија овом способном рудару дугује своју прву геогностичку слику,² док је Ами Буе, који је био укључен у развој геологије, тада још младе научне гране, први представио интересантне карактеристике земљишта.³ Професор Жујовић је искористио оба ова фундаментална дела и допунио их сопственим значајним резултатима и резултатима истраживања страних научника у свом делу *Геолошка карта Краљевине Србије*, које сам, потпомогнут својим сазнањима стеченим на терену током безбројних путовања уздуж и попреко, користио као подлогу за физичко-географску слику земље која следи.

* * *

Србија, која је по површини и спољном облику слична Босни и Херцеговини, са великим планинским масивима и богатим водним ресурсима, према границама утврђеним Берлинским уговором из 1878. године, простире се између 42° 24' и 44° 59' северне географске ширине, и нешто западније између 37° и 40° 5' источне географске дужине од острва Јеро (Феро) и обухвата површину од око 48.300 км².⁴ То значи да је пет пута већа од Црне Горе, скоро исте величине као Босна и Херцеговина (51.028 км²) и за трећину мања од Бугарске или Грчке.

Граница укупне дужине 1.678 км, од којих на копнену границу отпада 779 км, а на водену 899 км (Дунав 327, Дрина 224, Сава 181, Тимок 76, Увац 54, Рашка и Ибар 37 км)⁵ описује троугао чија северна линија, која се протеже од ушћа Дрине до „Гвоздених врата“, раздваја Краљевину од

Моје радове је уважавао и покојни цар Александар, уз посебно истакнуту похвалу за њихов велики допринос руској војсци, још 1877. године, пре битке код Плевне, када сам од њега добио орден Свете Ане у дијамантима. (Ф. Каниц, Србија, III)

² Bergmännische Reise in Serbien (Рударско путовање у Србију), Пешта 1846.

³ Geologie der europäischen Türkei, besonders der slavischen Länder (Геологија европске Турске, посебно словенских земаља), Седиште Царске академије наука, Беч 1804.

⁴ Географски институт Универзитета у Београду је по упутствима проф. др Јована Цвијића прорачунао површину Србије на 48.283,29 км². Овај прорачун су 1894–1896. спровели његови ученици: господа Т. Радивојевић и П. Јанковић и госпођица Л. Максимовић. У исто време су др Цвијић и Е. Цветић израчунали и комплетну дужину речних токова.

⁵ Потпуковник Ј. Симоновић: Срачунавање површине Краљевине Србије, Ратник, Београд 1896, стр. 401.

Угарске и Румуније, док његова источна страна, која се пружа од Сипа до ушћа Тимока и даље преко врха Св. Никола на Старој планини, пресецајући области око Нишаве, Јужне Мораве и Струме, одваја овај простор од Бугарске. Западну линију троугла чини доњи ток реке Дрине, који се после ревизије аустроугарско-српске комисије у новембру 1893. наставља од Увца преко Јавора, Копаоника и Гољака, чинећи границу према Босни и Старој Србији. Око 6 километара североисточно од врха Плешевац, високог 1.490 метара, на планини Татарица, на надморској висини 1.705 метара, налази се место које обележава турски гранични камен под називом *Triplex confinium*, тромеђа између Србије, Бугарске и Турске.

У тектонском формирању тла Србије главну хидрографску улогу игра 443 км дуга река Морава која тече ка Дунаву. Она целим својим током напола дели терен који се постепено уздиже од севера ка југу. Ужа источна област се преко својих планинских венаца код „Гвоздене капије“ повезује са Трансилванијским Карпатима и у горњем току Тимока са Старом планином. Ту се налази највиши врх Србије, Миџор, који досеже висину 2.186 м и најнижа тачка на месту где се Тимок улива у Дунав која је на само 35 м надморске висине. Шири западна област је преко Дрине и босанских и црногорских планина повезана са динарским планинама, а преко Копаоника с албанско-македонским планинским венцем. Овде се, у делу полуострва којим је обухваћена и Шара у Старој Србији с највишим врхом 2.740 м, у северозападним Копиљач-планинама,⁶ два сата југоисточно од села Бинач,⁷ налази јако извориште главног јужног крака Мораве. Он припада Краљевини дужином тока од 227 км, и у ову „Јужну Мораву“ се, осим Тимока, уливају сви јужни водотокови Србије, укључујући значајну реку Топлицу дугу 101 км и Нишаву дугу 143 км. – Дрина, која је погодна за пловидбу и сплаварење, обликује западни део Подрињског округа, при чему на тај крај посебно утиче њена већа притока Јадар. Она извире у подножју црногорског Дурмитора, кречњачког масива богатог језерима и површинама под снегом, који се протеже у динарском правцу од северозапада ка југоистоку и достиже висину 2.528 метара на врху Ћирова пећина. У дубоким долинама његових изворишних река Таре и Пиве, са

⁶ Вероватно се ради о врху Копље на Проклетијама. прим. прев.

⁷ Милићевић (Краљевина Србија, стр. 5) наводи да Јужна Морава извире код Витине на три сата од Бинача и истиче да је тамо природа терена таква да би њене изворишне воде подједнако лако могле тећи јужно ка Вардару, као што заправо теку северно ка Дунаву (!). Још је Јастребов у „Нешто о горњој Морави“ писао о овим заблудама. (Уп.: Гласник, том 60, 1885.)

дубинама од 800 до 1000 метара, налазе се неки од најспектакуларнијих кањона Европе.

На кристално-метаморфним стенама, које чине велики део геолошке основе Краљевине, налазе се слојеви из палеозоика и лежиштина угља богати седименти – посебно црвени пешчар, тријаски слојеви, широке кредне и неогене насlage. На многим местима, нарочито на североистоку и југозападу, ови слојеви су праћени серпентином, сијенимом, гранитом, порфиром, амфиболитом, трахитским туфовима, конгломератима и слично, и прожети богатим рудним жилама. Веће насlage квартерних седимената углавном се налазе у долинама главних река и у северозападној Мачви. Просечна надморска висина Србије износи, према различитим прорачунима, 478 метара, док је за јужни део (према Цвијићу) 649 метара, за источни 468, а за западни 350 метара. У плодној Мачви, као и у долинама Колубаре, Мораве, Млаве, Тимока, Нишаве и Расине, налази се најбогатије обрадиво земљиште. Воће успева изузетно добро широм земље, док је виноградарство посебно развијено у Крајини.

На југозападу, североистоку и на јужним граничним планинама значајно је развијена сточарска производња. Иако се шуме често крче ради стварања пашњака, још увек постоје раскошне шуме у Шумадији, на Копаонику, Јавору, Сувој планини, Старој планини и у североисточним деловима Србије.

У погледу физичких, економских и војних карактеристика појединих делова земље, а како бих избегао понављање, препоручујем да се погледају одговарајући допунски прикази и илустрације многих тачака који се налазе у претходна два тома.

Позабавимо се прво политички значајним југозападом који се налази на Стару Србију. На планинама Јавору и Голији високим између 1.480 и 1.930 метара налазе се извори Западне Мораве (чији ток износи 248 км), док нешто северније на планинама Златибор, Шарган (954 м), Јелова гора, Маљен (997 м) и Субјел (931 м) извиру њене значајније притоке Грабовица (20 км), Рзав (58 км) и Ђетиња (64 км) са Скрапежом (48 км). Западна Морава с великим падом тече од Пожеге до Чачка кроз клисуру богату манастирима (т. I, стр. 523) између Каблара (902 м) и Овчара (998 м), да би се, пошто прихвати Краварицу, Белицу, која у дужини од 40 км тече између Јелице (990 м) и Кртача, и пошто се код Краљева у њу улије снажни Ибар, код Сталаћа спојила са Јужном Моравом. У близини ушћа старосрпске реке Рашке у Ибар рељеф на југу Србије на Копаонику досеже своју највишу тачку од 2.140 метара надморске висине. Овај разгранати планински масив доминира цело-

купним тереном између Дунава и Саве све до Старе планине. Његови благи, валовити гребени, који се издижу јужно од Јошаничке Бање, делимично су прекривени густим четинарским шумама. Они Ибру, који заплъскује њене западне падине, шаљу тек неколико кратких потока. Ибар је занимљива река, јер се на подручју где извире, на „Косову“, више пута одлучивала судбина старе српске државе. Главни крак Ибра долази са запада, са Цмиљевице, док његов источни крак, река Ситница, извире на планинама јужно од Приштине. Ове две реке се спајају након 120 километара северног тока код Митровице, познатог железничког чвора.

Ибар у Србију улази након што прими Људску реку, која протиче у близини Новог Пазара. У свом 103 километра дугом, вијугавом току кроз Србију, заплъскује западно подножје Копаоника (2.140 м), а затим тече кроз дубоке усеке између субалпског Ђакова (1.294 м) и планине Столови, улазећи у плодну равницу око Краљева.

На Копаоник се, у полукруг ка истоку, непосредно наслањају планине Жељин (1.836 м), Гоч и Столови (1.443 м). Оне заједно са западним висовима чачанског краја чине већ поменути клисуру кроз коју Ибар тече с великим падом. Обронци и долине окренути ка реци често имају груб карактер, а осим нешто већих потока као што су Јошаница и Маглић, у овом делу свог тока Ибар прихвата само мање водотокове. Даље ка истоку, настављају се блаже планине као што су Плоча, Кобасица и друге, са плодним и виноградима богатим, уздигнутим долинама Жупе, кроз које пролази кривудава Врбничка река и с њом паралелна, важна река Расина, која се спушта с Копаоника и Гоча. Расина се такође улива у Западну Мораву. Њен 82 километра дуг ток ка североистоку оивичен је планинама Лепенац (479 м) и Јастребац (1.566 м), које са планинама Добрића на југозападу чине природну границу између Јужне и Западне Мораве.

Читаво југозападно подручје Србије на десној обали Западне Мораве, па све до леве обале Јужне Мораве, углавном је кристалне природе. Стене које чине планински венац који се протеже од севера ка југу и обухвата планине Голију, Чемерно, Троглав и Јелицу, састоји се пре свега од глимершиста који на неким местима, као на пример северно од Студенице, често поприма изглед гнајса или се, као код Маглића, трансформише у кварцит. На подручју ушћа реке Рашке на Копаонику и у долини Ибра, овај шист пресецају трахитске масе и серпентин. Серпентина делимично има и на Жељину, Столовима и у појединачним врховима који се протежу у правцу севера и истока. У околини Студенице он садржи насlage белог кречњака налик мермеру и насlage пешчара који у подножју Јелице прелази у гвоздени. Јужно од Бресни-

ка, кроз овај регион пролазе кварцне, фелдспатне и шкриљасте жиле, а на северу се јавља гранит сјајним и глиненним шкриљцима које пресеца серпентин. Западна страна овог планинског венца чини основу палеозојских стена које се, преко Пожеге и Ужица, протежу ка северу и западу према планини Маљен и реци Дрини, али су на неким местима као код Ивањице пресечени трахитским стенама, док се код Бајине Баште и изворишта реке Ђетиње и других области јављају наслаге црвеног пешчара. Гранично подручје око Увца, од Црног до Великог Рзава, које обухвата планине Чиготу, Торник, Златибор, Виогор, Шарган и протеже се једним краком ка Дрини, састоји се углавном од серпентина. Простор између ове три главне зоне западно од Ибра попуњавају обимне мезозојске секундарне наслаге, нарочито тријаса, које су у долини Скрапежа и Лужнице покривене неогеним формацијама. Ове наслаге се протежу и од Чачка до ушћа Ибра, а у прилично широком појасу су, поред квартарних наслага, присутне и дуж Мораве. У мањем обиму, ови слојеви (неогени и квартарни) заједно с раније поменутим, формирају и обале Западне и Јужне Мораве. Иначе се јављају само као оазе северно од Бруса, окружене кредним, серпентинским и палеозојским стенама. Ове потоње чине целокупан басен реке Расине и Врбничке реке. Само поједини њихови извори досежу до великих кристалних масива који се протежу од серпентинског региона на Ибру према Јужној Морави, а пресечени су еруптивним врховима као што су Копаоник, Жељин, Плоча, Јастребац и други.

У првом и другом тому сам често говорио о значајним налазиштима метала у југозападној Србији који би, чим се стабилизује материјална ситуација, могли представљати исплатив индустријски потенцијал. Налазишта магнетита и бакра код Сувог Рудишта имају дебљину од око 20 метара, док је оближње Бело Брдо богато оловним рудама које садрже сребро. У околини ових централних тачака, дубоки усеци разгранатог вулканског планинског масива скривају безброј напуштених рударских колиба. У местима попут Рудна, Риљин Дола, Брзећа и других има их у изобиљу; код Судимља и Ушћа видљиви су остаци некадашњих рудника злата; код Велике и Мале Треске рударен је антимон; у Бинићу се испирало гвожђе, а код Железнице су пронађене огромне наслаге заостале шљаке, исто као и у долинама река Рисовачке, Лопатнице и Станче. У Космајском масиву откривена су среброносна налазишта у близини лежишта угља.

Кречњаци који садрже галенит у планини Шарган у Ужичком округу подсећају на оне у северном Тиролу. Бакарна зона Чемерна је широко распрострањена, а подједнако су богата и налазишта метала у Драгаче-

ву и на Црном Рзаву.⁸ Свеобухватно набрајање свих налазишта метала у северним предгорјима Копаоника испунило би читаве странице. Исти је случај и с пописом фосилних налазишта угља и грађевинског камена. Од првих ћу поменути налазишта на Субјелу, затим слојеве дебљине 10 метара северно од варошице Рашка, као и оне који садрже парафин код Богутовца на Лопатници. Међу овим потоњим истичу се прелепи бели мермерни слојеви код Студенице и на Ћетињи, као и експлоатисани бели кречњачки каменолом код Марковице на Западној Морави.

Такође су вредни помена и нафтни слојеви код краљевачког „Јанок“, као и висококвалитетна налазишта глине код Дружетића. Од бројних минералних врела, треба поменути слане изворе у Горобиљу (т. I, стр. 516) и на Црном врху, киселе изворе у Приликама, Рудници, Планама, Зареву и Ломници, извор сличан Марјанским Лазњама у Трботину, познати извор на Овчару (т. II, стр. 81), као и сумпорне изворе температуре 25 °C у Богутовцу, Котражи и Брђанима у Драгачеву, Прествици и Градцу, те бање које посећују имућније класе: Врњачку бању, Рибарску бању, Кулине и Јошаничку бању (т. II, стр. 54), у којој је температура 75 °C.

Пејзажи серпентинских планина дуж Ибра и на обе обале Западне Мораве делују једнолично; што су масиви голији, то су дубљи усеци које у њима формирају ретки водени токови. Тамна боја стена даје рудним пресецима Копаоника мрачан изглед. Углавном су то издужени гребени са широким високим платоима, на којима се, попут Чемерна, напасају бројна стада; ретко се истичу појединачни врхови оштрих профила, попут Троглава (1.221 м).

На западним обронцима Копаоника и Столова и даље се налазе делови нетакнутих листопадних и четинарских шума, што сведочи о некадашњем богатству шума у сливу Ибра. У подножју, пак, наилазимо на појединачне остатке различитих врста храста, што указује на систематско уништавање шума и њихових младица услед пајачаног узгоја коза и свиња, са трагичним последицама.

Привлачније призоре представљају прелепе букове и четинарске шуме на Ђакову и Тари, чији обронци су прекривени тамним забранима кавкаске смрче (*Picea amonica*). Поред тога, на Ћетињи постоје густе храстове, букове и брезове шуме, јелова шума дугачка 15 и широка 2 километра између Самоковске и Јошаничке реке, те уздужна долина Брвенице и Студенице, испуњена листопадним и четинарским шумама. Њихову природну лепоту и историјски значај описао сам у првом тому. Прелепе пејзаже чине и широке долине с виноградима на брдима

⁸ Годишњак рударског одељења 1892.

покрај Бруса, и оне код Пепељевца и Трботина с богатим засадима воћа (т. II, стр. 81).

Територија која се водом снабдева из Западне Мораве и Ибра, због свог претежно планинског и негостољубивог карактера, као и због тога што је била изложена пустошењима муслимана из Херцеговине и Албанаца, спада у најређе насељене области Краљевине. Највећи део њеног некадашњег српског становништва одселио се већ током прве сеобе у Угарску, коју је предводио патријарх пећки.

У војном смислу, југозападна граница Србије је једна од њених најрањивијих тачака. Нарочито део од ушћа Рашке до Дрине не представља природну границу, јер јужни део чачанског округа географски припада новопазарској котлини, чије су стратешке тачке – Нови Пазар и Вишеград – биле у рукама Турске и Аустро-Угарске. У случају напада ових сила, Срби би се вероватно морали повући до уских клисура код Студенице и тамо потражити заклон.

Северозападна Србија се, према својим географским обележјима, може описати као нижи наставак претежно планинског јужног српско-босанског подручја око Дрине. Висок планински венац, који раздваја округе Ужице, Подриње (Шабац) и Ваљево и, посматран с различитих тачака, изгледа готово изоловано, доминира тереном између Дрине, Колубаре и Српске Мораве. Овај венац чине три врха међусобно одвојена дубоким превојима: Медведник (1.246 м) који се протеже ка северозападу, Јабланик (1.306 м) и Повлен (1.480 м) који лежи југоисточније, са нижим планинама које га окружују на северу и југу. Поред западних извора Колубаре, која се улива у Саву и дуга је 117 км, и неколико кратких притока Дрине, у овом планинском масиву извиру Трешњевица и Љубовиђа. Љубовиђа, чије воде пролазе кроз живописне долине Пецке и Царине и обилато наводњавају јужне падине Соколских планина, улива се у Дрину. Највиши врх планине Јагодње, у чијој је тешко приступачној удолини некада стајао турски замак Соко, срушен 1868. године, висок је 835 м. Одатле се ка Дрини спушта превој Прослоп (632 м) који је преко купањских планина повезује са босанским планинским венцем. У близини провалије, насупрот утврђења Зворник, налазио се некадашњи мостобран Мали Зворник, који је до 1878. био предмет дуготрајног спора између Србије и Османске империје. Дрина, која се одатле постепено померала према српској обали, узела је последњих година до Раче значајан појас плодне земље, код Бадовинаца широк чак 4 километра. Овај новонастали појас је још од 1894. године био предмет територијалног спора и дуготрајних преговора између српске и босанске власти.

На северним падинама Гучева, где се завршавају граничне планине уз Дрину заједничког назива „Подрињске горе“, почиње лозничка висораван, којом доминира Гучево, а пресеца је Јадар који се из правца југозапада спушта дужином од 40 км. Између Јадра и Колубаре наилазимо на последња већа узвишења на северозападу Србије – Видојевицу (444 м), Цер (705 м) и Влашић (454 м) – с којих се неколико већих водотокова улива у Дрину, Колубару и Саву: у прву се улива Лешница која тече према западу, у другу се код Забрежја улива Тамнава, а у Саву се уливају Добрава и Јерез, трокраки поток, који протиче кроз Шабац.

У подножју Цера почиње Мачва која се лагано спушта у правцу ушћа Дрине и Саве, плодна, али и мочварна низија, подручје погодно за ширење разних врста грознице.

Палеозојске формације северног подручја, у ком је извориште Западне Мораве, настављају се уским појасом високо ка северозападу преко Крупња, обухватајући према југозападу и истоку Јагодњу и Борању, састављене од кристаластих стена са гранитним врховима. Главни масив северозападне Србије, планински венац Повлен-Медведник, који висином надмашује ове планине, састављен је од тријаских формација које се протежу до Дрине и на којима су у правцу севера и истока у мањој мери наслаге из доба јуре и нешто распрострањенији еоценски и неогенски слојеви. Из њих се уздиже кристаласти Цер са гранитним врхом, који доминира терцијарним и дилувијалним низијама у долини Саве и Колубаре. На појединим местима, између Сокола и Крупња, јужно од Лознице и уз Дрину, између тријаских наслага има црвеног пешчара. На другим оближњим местима, нарочито код Љубовије и Лесковице, формацију пробијају трахитске стене, док се код Сакара, југозападно од Крупња и северозападно од Ваљева, налазе мале сијенитске купе које прекидају палеозојске и тријаске наслаге. У горњем делу јадарског подручја, код Ликодре и Пецке, где се у лапорастим шкриљцима често јављају велике тамне наслаге кречњака, ове формације чине широке котлине. Кречњаци јужно од Ваљева, посебно код Петнице, садрже велике поноре и пећине у којима се могу наћи кости изумрлих животињских врста помешане са људским остацима (т. I, стр. 493) и у њима се среће велики број природних карстних облика.

Северозападна Србија је изузетно богата рудним богатствима. Код Костајника се, као и у Борањи и Брстици, налазе велика лежишта антимона, олова и гвожђа, која експлоатишу држава и приватни предузетници. Медведник крије бакар и гвожђе, Јагодња олово, хром и бакарне жиле, док су код Планинице пронађени бакар и антимон, а код Брезовице бакар и угаљ. Одлична глина налази се код Слатине, североисточ-

но од Ваљева; квалитетна земља за порцелан у Седларима; одлична глина у Грнчарима, као и првокласни литографски камен, сличан оном из Золнхофена, на Перовом брду. О овим и многим другим местима која обећавају профитабилну експлоатацију детаљније сам писао у првом тому. Овде треба напоменути да је међу бројним минералним изворима у овом делу Србије најпознатији лековити сумпорни извор Смрдан Бара⁹ код Лознице (т. I, стр. 384).

Већину планина северозападне Србије карактеришу благе, таласасте контуре; сликовитије изгледају само разуђени и голи врхови Јабланика и Повлена, и Цер који се уздиже ка свом одважном оштром шпицу. На овим планинама које једва досежу висину 1.300 м налазе се не тако густе листопадне шуме, а брдовити предео који се пружа у правцу севера, отвара се ка пријатним, водом богатим долинама. Мрачан изглед, својствен кречњачким формацијама, имају само стрмо засечени дубоки пресеци планина западно од Крупња, који се стрмо спуштају према Дрини. Неколико бујних брезових, храстових и букових шума има на подручју Ваљева и Подриња (Шабац), а нарочито су лепа станишта хрasta на обалама Колубаре и северно од Шапца. У последње време, међутим, Китовска шума, описана у првом тому, која је током ослободилачких ратова често служила као уточиште Србима, знатно је проређена.

Мачва је увек била једна од најслабијих тачака на граници Србије. Шабац и већ поменути мостобран у Малом Зворнику олакшавали су, будући да су раније били у турским рукама, прелазак с босанске на српску обалу Дрине. Шанци код Лознице и Лешнице, који је требало да штите широко отворену клисуру Јадра и пут који води за Ваљево, нису могли да осигурају јаке положаје. Тек су долине јужно од Сокола пружале бољу подршку одбрани. Ова неповољна ситуација се променила за Србе тек када су Турци морали да напусте Соко и Шабац, своје стратешки важне тачке.

Нижа, храстом обрасла брда танкослојног кречњака богатог лапорцем спајају планине северозападне Србије с централним делом земље, чије дуге гребенске линије чине природну границу између Колубаре и Мораве. „Руднички венац“ и планине између Јасенице и Западне Мораве и њихово велико шумско богатство заслужни су што је овај део добио име „Шумадија“ (земља под шумом). Данас значајно проређене храстове шуме су у турско доба често биле склониште за потлачену рају. Овде се налази Топола, место рођења и место на коме почива Ка-

⁹ Названа и Ковиљача по суседном селу.

рађорђе, први српски ослободилац; Црнућа, привремени дом Обреновића, Таково и Враћевшница, историјски значајна места где су Милош Велики и архимандрит Мелентије 1815. године позвали на устанак, и прва српска престоница Крагујевац с радионицама у којима се правило оружје за српску војску.

Највиши део централне Србије чине „Рудничке планине“, западно од Крагујевца са великим и малим Штурцем (1.169 и 1.159 м), на којима извиру реке Деспотовица (дуга 24 км) која протиче кроз Горњи Милановац и Гружа (дуга 62 км) која се спушта од Црнућа. Планина носи назив по руднику основаном у римско доба. У овом важном централном узвишењу које се наставља ка Београду, удаљеном 70 км, а чине га поред осталих планине Венчац (675 м), Букуља (720 м), Космај (624 м) и Авала (565 м), извиру реке Љиг и Турија које се уливају у Колубару, Топчидерска река чије је ушће крај Београда, Раља која се код Смедерева спаја с Језавом, Јасеница (79 км) која се код Паланке улива у Мораву, Лепеница (дуга 60 км) која протиче кроз Крагујевац и многи мањи токови. Мој приказ северног дела Рудничког венца¹⁰ посматран је са згодно позиционираног сопотског узвишења југозападно од Пожаревца. Од великог Штурца се планински венац средишње Србије продужава на Суворор (647 м) ка западу и Буковик (880 м) и Котленик (657 м) ка југу све до Западне Мораве, чија притока Чемерница (дуга 43 км) са Дичином (35 км) и другим мањим притокама овде извире.

Југоисточно од Крагујевца налази се планина Гледић (488 м), у чијим су јужним удолинама смештени чувени манастири Љубостиња и Каленић. Она, као и Црни врх (919 м) на северу, припада Рудничком планинском венцу само у ширем смислу. Веће водотоке ових планина чине реке Лугомир (дуга 57 км), која тече између планина Јухор (920 м) и Кременац на североистоку, и Белица (40 км), које се код Јагодине уливају у Велику Мораву, баш као и Каленићка река само код Варварина, док се Љубостињска река улива у њен велики западни крак. Црни врх представља најзначајније узвишење источних предела Рудничког венца, док северни обронци код Багрдана формирају стратешки важан Баточински теснац, кроз који пролази железничка пруга Лапово–Крагујевац. Планине северно од ушћа Западне Мораве представљају најистуреније разгранате делове централног Рудничког масива, чији је највиши део, Јухор (920 м), познат по својим прелепим шумама, али и бројним легендама и историјским приповестима везаним за његове романтичне стеновите пејзаже и рушевине двораца.

¹⁰ У Виквеснеловом „Voyage dans la Turquie d'Europe“, 1861.

Ово подручје, осим терцијарно-квартарне зоне која окружује токове Мораве и Груже, на западу до Гледићких планина и северно до Баточине, углавном је сачињено од кристаластих стена. Између река Лугомир и Белица лежи неогенски слој, који даље на северу формира широко, ниско и плодно побрђе све до Саве и Дунава. Главни масив средишњег дела Рудничког венца, који се простире од Авале код Београда, па на југозапад до Суворора, углавном припада кредној формацији, осим кристално-палеозојског подручја Букуље и две веће сијенирске зоне код Страгара и Соколића. Овај простор пресечен је трахитским стенама Рудничких планина, на планини Бело Поље и таковским висовима. Врхови Велики Штурац (1.169 м), Букуља и Црни врх састоје се од масива који превасходно чине сјајни шкриљци, али су на појединим местима сачињени од гранита. Гранит је, заједно са сијениром, значајно допринео грађи врхова у овом подручју.¹¹ О великом рудном богатству Рудничких планина, његовој некадашњој и обновљеној експлоатацији, детаљно сам писао у XIV поглављу првог тома. Свуда у околини старог рударског града Рудника налазе се стара, зарасла шљачишта и напуштени рударски копови, које су некада експлоатисали Римљани, а у средњем веку вредни „Саси“ (немачки рудари). На многим местима, посебно у рудним жилама између Рудника и Мајдана, које су према Хердеру састављене од сијенирпорфира, кварца, хлорита, хорнбленда и других минерала, са примесама олова, цинка, бакра, сумпора, арсеника, магнетита и кобалта, лежишта руде су дебљине 3–6 лехтера.¹² Магнетит се јавља у снажним рудним жилама на Венчацу, у местима Влакча, Трешњевица, Драча, Врбица, Кутлово, Божурња, Бадњевац, Топола и на разним локацијама на Црном врху. Сребром обогашеног олова има у Страгарима, лигнита код Теверића, Трмбаса, Петровца, Мечковца и Трнавe, а најквалитетнија налазишта су у Мисачи, код Орашца и Букоровца. На Липничкој главици пронађено је значајно лежиште гипса на око 30.000 квадратних метара, а у Бањанима има и одличног жрвањског камена.

На јужним падинама Авале, поред других минералних богатстава, има и живе, док се на узвишењима код Котраже и Липовца може пронаћи азбест. Велике резерве квалитетне глине налазе се широм овог подручја, а шкриљци погодни за експлоатацију у близини манастира Никоље. Од минералних извора, у Рипњу изворе изузетно квалитетна

¹¹ Веома детаљну геолошку карту с бројним графичким приказима објавио је проф. С. Урошевић у Гласу Српске краљевске академије, LXI, Београд 1900.

¹² *Lechter* је стара немачка мера за дужину и претпоставља се да један *Lechter* одговара дужини око 2 метра, али то може варирати у зависности од региона и контекста. прим. прев.

кисела вода, а још богатији је извор Беле воде у крушевачком крају који садржи гвожђе. Најпознатија је „кисела вода“ која истиче са источних падина Букуље. Популарност је стекла захваљујући кнезу Михаилу, а сматра се да има велики потенцијал у будућности. Извор минералне воде са угљен-диоксидом температуре 14 °C у селу Бања на Венчацу користи се за лековито купање, а код Бање између Мајдана и Црнуће, на јужним падинама Штурца, из сијенита избија и термална вода температуре 30 °C. У долини Мораве, између Овчара и Каблара, такође има недовољно истражених термалних извора.

Осим Букуље и Авале, које имају нешто оштрије профиле, пејзаж Рудничких планина није нарочито живописан. Само се ретко где, као на пример на Великом Штурцу, могу видети голи врхови; већина блажих врхова је обрасла листопадном шумом. Усечени делови планинског ланца које пресецају већи и многи мањи потоци формирају дефиле (клисуре), који су због бројних оштрих завоја веома кривудасти. Понекад се у дубинама неких клисура појављују пукотинске стене, па код Рудника изгледају прилично мрачно. Генерално, према Морави често широко отворене долине Шумадије стварају пријатан, мада понекад променљив утисак. Лепе храстове шуме и буквице који се протежу до највиших врхова, прелепе ливаде, куће с крововима од црвеног црепа, беле цркве и манастири који се често пробијају кроз лишће ублажавају суровост ових кристално-еруптивних масива.

Североисточна Србија обухвата старосрпске области Браничево, Кучево и Крајину, а њене планине које се спуштају према Дунаву тесно су повезане с онима на левој обали реке. Несумњиво је да ови српски планински венци представљају наставак Трансилванијских Карпата. С геолошке тачке гледишта веома је поучно пловити коритом Дунава између Гребена и Костолца (т. I, стр. 196) и дивити се гигантској сили која је створила тај величанствени пејзаж и „Казан“ који лежи нешто источније. Док пролазимо поред некада застрашујућих гребена, на високим и стрмим обалама се виде слојеви који јасно указују на то да су некада били повезани.

Главни планински масив овог подручја чине Голубињске планине,¹³ које се протежу од југозапада ка североистоку и чији највиши врх Лисац достиже висину од 1.453 метра. Овде и на нешто нижој Стражи, у романтичним клисурама, налазе се изворишта реке Млаве која тече у

¹³ Задржао сам ово име које се појављује у старијим картама и геолошким радовима професора Жујовића, иако су млађи српски научници усвојили назив „Кучај“ које, строго узев, може носити само планина код планинског места Кучајна.

правцу северозапада и дуга је 109 км, а из Хомољских планина (994 м) на северу прихвата бројне притоке. Она својим средњим током пролази кроз једну од најлепших долина у Србији, док у доњем току наводњава најплоднији део земље и улива се у Дунав код чувених остатака Виминацијума, некада главног града римске провинције Горње Мезије (т. I, стр. 182). Исти правац прати и Пек, златоносна река дуга 112 км, која извире из Хомољских и Кучајских планина и улива се у Дунав код Великог Градишта. Од ушћа Пека до Доњег Милановца, Дунав прима кратке водотоке из рудом богатих Кучајских планина, које обухватају Гавран (855 м) и Лишковац (741 м) који се налази нешто источније, и са Голе планине, као и дужу Поречку реку која извире на планини Стол (1.189 м) и дуга је 38 км, а од чијег се ушћа до Оршаве даље на истоку, уздижу грандиозни масиви Штрбац (800 м) на планини Мироч, Црни врх (1.109 м) и Дели Јован (1.201 м). Овуда су Римљани пробили чувени Трајанов пут. Тек од Кладова планине, које се стрмо спуштају ка реци, постепено добијају блажи карактер и прелазе према западу и југу у брежуљкасту Тимочку крајину, познату по чувеним неготинским винима. Са јужних обронака Голубињских планина и централног масива Стола, који доминира нешто севернијим Хомољским и Кучајским планинама и источнијем Мирочу, отичу бројни потоци који се уливају у Кривовирски Тимок и (Велики) Тимок.¹⁴ Међу значајнијим су Брестовачка река, Бела река, Сиколска и Јасеничка река.

Међу притокама које се са планина на североистоку области уливају у Велику Мораву, главни речни ток овог краја и читаве Краљевине, која од Суповца до ушћа у Дунав код Кулича има пад 80 м, најзначајније су: Ресава, дуга 65 км, која пролази поред манастира Манасија, поток Раваница, дуг 25 км, који се спушта од истоименог манастира и Црница, дуга 32 км, која извире код манастира Света Петка. Све ове реке у почетку теку уским клисурама, али се много пре него што се код Свилајнца, Ђуприје и Параћина улију у широку моравску равницу проширују у велике, плодне долине.

Кристаласте и седиментне стене равномерно су заступљене у североисточној Србији. Између Мораве и доњег тока Млаве, као и између доњег Пека и Голупца, налазе се плиоценске и миоценске стене које творе благо уздигнуте квартерне слојеве. У горњем току Црнице, Ре-

¹⁴ Тимок има два изворишна крака: леви се назива Сврљишки Тимок (по Милићевићу и Мали Тимок), а десни Трговишки Тимок или Коренатац (код Милићевића и Велики Тимок). После њиховог спајања испод Књажевца река се зове Бели или Књажевачки Тимок. Код Зајчара он прихвата Црну реку, која се назива још и Кривовирски и Црни Тимок и одатле се све до ушћа у Дунав зове једноставно Тимок или Велики Тимок.

саве и Млаве, у вишим пределима, попут планине Стол, Хомољских, Бељаничких и Голубињских планина, доминирају слојеви креде, на којима се између Витовнице и Пека, као и на северозападним обронцима Голубиња често могу наћи палеозојске стене. Између њих су кречњак и песковити слојеви с примесама гвожђа. Код Златова и на другим местима у овом појасу, на кречњаке се наслањају глиновити или крупнозрнасти пешчари, често са примесама гвожђа. Велики део северног и јужног предгорја планине Голубиње карактеришу високе заравни с безброј сувих вртача и оних чији левкови (понори) спроводе атмосферске падавине у дубину, одакле те воде, најчешће након дужег подземног тока, излазе на површину кроз дубоко усечене кањоне ширине једва 5–10 метара или кроз отвореније уске долине при чему често формирају каскаде и протичу кроз разуђене пећине, излазећи на површину с изненађујућом снагом (т. I, поглавља VI и VIII; т. II, поглавље XIII).

Северно и источно од Ђуприје, као и код Дунава у близини Рама, седименти су прекинути кристалистим стенама које прелазе са леве обале Мораве. Од Голупца до „Гвоздених врата“ ове метаморфне стене, које се пружају из Угарске, од обале до дубоко на југ, усецају се у кречњачку зону и терцијарно¹⁵-квартарне слојеве који се простиру до Тимока. Ове формације чине троугао, често прошаран црвеним пешчаром, еуфоритом (код Дели Јована), гранитом и трахитима. Тај троугао је богат металуршким ресурсима и обухвата тачке Голубац, Сип и Рготина, укључујући богате руднике Мајданпека и многе друге.

У другом тому сам детаљно говорио о најновијим покушајима да се оживи рударство у подручјима богатим гвожђем, бакром, оловом, калајем, сребром, златом, итд. у долинама Пека, Шашке и Црнајке. Како бих избегао понављање, препоручујем да прочитате те описе, у којима се помињу разна минерална налазишта, чијем је проучавању посебно допринео Феликс Хофман. Тамо су разматрани и подухвати којима је започета експлоатација бројних налазишта угља у североисточној Србији. Овде ће бити поменути само велики Сењски рудници, које држава успешно води (т. II, стр. 386), као и приватни рудници у Пољани, Сисевцу, Сиколу, Брзој Паланци, Петровцу и лигнитски слојеви дебљине 14–20 метара код Костолца на Дунаву (т. I, стр. 186), који се, попут оних у Добри, рационално експлоатишу. Између ове последње две тачке простире се, од обала Дунава до Мораве, огромно угљем богато подручје, чији се слојеви различите дебљине на више места појављују и

¹⁵ др Св. А. Радовановић и П. С. Павловић, О терцијеру Тимочке крајине, Глас Српске краљевске академије, XXIX, 1891.

на површини. На „Стражи“ код Петровца, у близини „сланог извора“, за време владавине кнеза Милоша вађен је салпетар, а у реци Пек и њеним притокама и данас се испира злато. Нема података о значајним минералним изворима у овом подручју.

Североисток Србије карактеришу можда највећи могући пејзажни контрасти. Прекрасне светлосмеђе, веома плодне, али једноличне алувијалне равнице покривају десну обалу Мораве све до благе висоравни која је одваја од богате, природним лепотама благословене долине Млаве. Тешко је замислити нешто идиличније од ове простране култивисане равнице, испуњене бројним богатим насељима и заштићене благо профилисаним планинама. Међутим, довољно је прећи нижу вододелницу и наћи се у подручју чувеног „летећег песка“, који код Рама прекрива брдо површине 1000 хектара, а до Голупца захвата још на хиљаде хектара плодног тла и уништава културе. Када се подигне у густе црне облаке, овај песак наноси штету насељима који му се нађу на путу. Само узак прелазни појас дели овај тужни део око Дунава од разгранатих планина Голубиње, Стол и Мироч, кроз чије густе шуме, испуњене свежом вегетацијом свих врста, протиче безброј мањих и већих потока који често, као код Вратне (т. II, стр. 459), формирају сликовите стенске капије и уске клисуре. Ове шуме су вредне, јер су богате дрветом, а формирају и заштитну ограду за широка житна поља, осунчане воћњаке и винограде који се протежу у предгорју до Дунава и Тимока.

Југоистоком Србије доминирају, осим Балканског венца, који га одваја од Дунава и Бугарске, а описан је у VIII поглављу другог тома, планина Ртањ (1.566 м) северно од Алексинца и Сува планина (1.820 м) јужно од Ниша. Највеће реке овог дела земље су Нишава (142 км тока кроз Србију) и Велики Тимок дуг 182 км. Из дугачког планинског појаса Гулијан, који се простире од Бабине главе до Девице, са највишим врховима Плеш и Зелени врх који се уздижу до висине од 1.045 м, извире леви изворишни крак Великог Тимока, назван „Сврљишки Тимок“ (56 км), док његов десни крак, назван „Трговишки Тимок“ (50 км), извире из долина које се шире ка западу, од врха Свети Никола на Старој планини¹⁶ до Иванове Ливаде. Велики Тимок, оснажен потоцима који се спуштају са 1.212 метара високе Тупижнице, пролази између Књажевца и Зајечара кроз Вратарничку клисуру (т. II, стр. 367) и улази у широку зајечарску равницу, где прихвата Црни Тимок (71 км), који

¹⁶ Иако аутор за планину употребљава име Балкан, на неким местима је коришћен назив Стара планина како би се избегла забуна. прим. прев.

отиче западно од Честоброднице и чије изворно корито чине северни дубоки усеци планина Голубиње и Ртањ и његова источна предгорја. Широка долина, кроз коју се доњи ток Великог Тимока и Тимок уливају у Дунав, одувек је Србији пружала слабу заштиту од непријатељских напада из суседне Бугарске. Због тога су српске висоравни око Зајечара у новије време значајно утврђене (т. II, стр. 420). Безбедна природна граница почиње тек у највишим деловима источне Србије, где извиру Велики Тимок и Темска (2.050 м), окружена западним делом Балканских планина, која своју највишу тачку досеже на Миџору, високом 2.186 м, и који пробија само неколико лако одбрањивих клисура. Од прелаза Вршка Чука код Зајечара (233 м) до пролаза Вршка Глава (1.900 м) који води од Пирота ка Ципоровици¹⁷ постоји, осим недавно поново отворене клисуре Корито, која омогућава лакшу повезаност с бугарским подунавским подручјем, а која је, што сам доказао, још Римљанима служила као војни пут од Наисуса, преко 809 метара високе Тресибабе до горњомезијског града Рациарије, постоји само још један пролаз од Тимока до Дунава преко врха Свети Никола на Старој планини на висини 1.350 м.

Кровови Ртња, Лукавице и Девице покрај Бање, планина Озрен, која се налази између њих и Алексинца, и планина Мечка поред Ражња, Јужној Морави кроз усеке у долинама шаљу прилично дугу, у доњем току отворену Моравицу (дугу 64 км), а осим ње још и Топоницу, Крупачку и Липовачку реку. Све оне се, кроз паралелна узвишења и удаљене тек 70 м једна од друге, готово у истој равни у Јужну Мораву уливају између Ниша и Ражња.

Североисточна српска широка кредна зона протеже се готово у истој дебљини ка југоистоку, све до бугарске границе. Код Ртња лежи на грауваку и порфиру, а у Тимочком басену код Зајечара, Књажевца, Гулијана, Дрвена итд., као и у Нишавском подручју код Пирота, Сопота, Кутине и дуж Мораве све до Делиграда, прекрива квартерне и терцијарне слојеве. На неколико тачака дуж линије која се протеже од клисуре Моравице код Алексинца ка југоистоку према Сувој планини, садржи мања и већа лежишта црвеног пешчара, док на другим местима, попут Курвинграда, у појасу Темске, на Вршкој чуки итд., ова кредна зона бива прекинута трахитским стенама. Код Сврљишког Тимока и у предгорју Светог Николе на Старој планини појављује се сијенит.

¹⁷ „Ципоровица“ је историјски назив за планински масив који би се данас могао идентификовати са источним делом Старе планине, у области Тимочке крајине, близу границе са Бугарском. прим. прев.

Главни масив овог балканског комплекса, како сам први пут доказао 1864. године, изграђен је од кристаластих масивних стена, на којима, на југозападној падини, постоје лежишта пешчара. Ови пешчари окружују и кречњаке Суве планине и тријаски масив суседне Ципоровице све до њених врхова,¹⁸ што сам 1871. године први детаљније описао.

У близини Гамзиграда на Црном Тимоку доминира „тимозит“; он је сличан металоносним зеленим порфирима у Угарској и јавља се и на јужним обронцима Светог Николе на Старој планини. Близу великог пећинског канала кроз који тече Сврљишки Тимок код Периша, као и у Нишавском дефилеу источно од Ниша, кречњаци богати фосилним остацима формирају бројне долине и простране пећине. О њиховом праисторијском садржају дао сам детаљније објашњење у другом тому. Тамо сам такође говорио о подједнако занимљивим леденим пећинама у подножју Ртња и планине Маглен код Књажевца.

Кречњаци из доба јуре, који су слабо распрострањени у Србији, само у југоисточном делу, у Тимочком подручју крију велика лежишта угља, која се рационално експлоатишу код Вршке Чуке (т. II, стр. 423). Слојева лигнита и мрког угља има у великим количинама, на пример код Јелашнице у близини Ниша, где се налази и изузетан цемент, затим код Звездана у близини Зајечара, у Подвису код Књажевца, уз Темску и на другим местима. Највеће подручје с фосилним угљем у Србији налази се у алексиначком терцијарном басену, али се овај богати ресурс користи само на неколико места. Исто важи за бројна рудна налазишта у подручју Црног Тимока, где се код Злота, Кривеља, Лукова, Бучја, Бора, Валакоња и других места могу видети стари напуштени рудници гвожђа, бакра, олова, сребра итд. Само се испирање злата одржало на Белој, Црној и Јасиковачкој реци. Чини се да је јужније подручје мање богато металима. Брајтхауптова претпоставка, с којом је био сагласан и Буе, о постојању камене соли или сланих извора у југоисточној Србији није потврђена; до данас су пронађени само парафин и минерални извори. Међу њима су најпознатије сумпорне бање Брестовачка и Соко Бања, један извор горке воде, сличан оном у Пулнау, код Слатине, и термални извори у Сићеву и Бањи код Ниша, са температуром воде 37,5 °C. Најхладнији извори југоисточне Србије (4,5 °C) извиру на 2.050 метара надморске висине на Миџору.

Карактеристике пејзажа југоисточне Србије веома су сличне онима на североистоку: и овде срећемо контрасте, све од голе до плодне

¹⁸ Donau-Bulg. u. d. Balkan (Подунавска Бугарска и Балкан), II издање, II том, Лајпциг 1880.

земље, од једноличних до прелепих предела. Западно од Вршке Чуке се простире водом богата, изузетно култивисана висораван. Пријатан утисак остављају и брда под виноградима, поља кукуруза и воћњаци у долинама Црног Тимока који представљају противтежу одасвуд видљивој пирамиди Ртња, делом голој, делом прекривеној листопадном и зимзеленом шумом. Ништа мање плодна, мада монотона, није ни велика равница око Књажевца. Планине које је окружују ка истоку најчешће су шумовитих, издужених врхова, а само се понеки оштрије издиже у висину. Исте особине имају и планине које чине вододелницу између Мораве, Нишаве и Тимока. Живописна је само клисура Сврљешког Тимока. У подножју уздигнуте тврђаве Сврљиг налазе се голи кречњачки бедеми који се оштро спуштају наниже и делују импресивно, може се рећи и застрашујуће. Сличну, мада мало блажу слику ствара и усек код Соко Бање из ког извире Моравица.

У долини Јужне Мораве се узгајају разне врсте воћа, а посебно су чувене шљиве пиротског краја, на чијим брдима, баш као и у околини Ниша, одлично успева и грожђе. Необично разнолик и живописан је и пејзаж на успону ка пролазу Вршка Глава који од Темске води ка подунавском делу Бугарске и пролази поред врхова Миџора који се уздижу до 2.186 м. На дивље карстовите клисурне усеке с прелепим кречњачким наборима наставља се појас кристаластих стена с бујним шумовитим гребенима, који се на већим висинама претварају у чудно обликоване формације од црвеног пешчара, налик замковима с назубљеним бедемима. Најмоћнији утисак у југоисточној Србији оставља Свети Никола на Старој планини с превојем на висини 1.348 метара. Његови најнижи делови покривени су прелепим шумама букве, помешаним са брезама и другим дрвећем, док су више зоне обрасле четинарима. Врхови су, међутим, голи и већ крајем октобра прекривени снегом, тако да изгледају много виши него што заиста јесу. Читалац може пронаћи мој цртеж панораме Светог Николе, направљен са карауле Извор, у другом тому, на страници 223.

Широка клисура Мораве између Ниша и Ђуниса, баш као и клисура Ибра у Рашкој области на југозападу, била је и остала слаба тачка југоисточне Србије. Тамо се Нови Пазар налазио у турским рукама, а и овде је стратешки изузетно важан Ниш, био под турском влашћу. Турци су се у нападима на Србију обично пробијали кроз моравску клисуру и с војском продирали на југ Алексиначког и Крушевачког округа, пре него што би Срби уште стигли да се саберу. Тек су уске клисуре Моравице код Соко Бање и Јужне Мораве код Делиграда и Сталаћа пружале боље одбрамбене положаје и Срби су их са своје стране најчешће успешно

бранили. Године 1876. нису имали ратне среће, али је следећи победнички војни поход омогућио да се Кнежевина прошири до садашњих повољнијих граница на југу, које су верификоване Берлинским уговором.

Остало је још само да опишем југ Србије који највећим делом обухвата области припојене 1878. године. Граница Кнежевине је до 1877. ишла од највишег врха Копаоника преко Лепенца, великог и малог Јастрепца и Змијине главе до ушћа Нишаве у Јужну Мораву. Данашња граница се пружа од Копаоника високог 2.140 метара, на чијим источним обронцима извире Топлица дуга 101 километар, која се код села Орљане улива у Мораву, на југ линијом гребена Преполац, Ђак, Гољак до Карпин-планине,¹⁹ чији северни и североисточни бочни огранци – Петрова гора, Гурибаба, Пољаница и Кукавица – поред неколико јаких притока Топлице шаљу у Мораву и Пусту реку (дугу 42 км), Јабланицу (21 км) и Ветерницу (69 км). Даље, граница прати десну обалу Мораве до јужног врха краљевине, од Светог Илије преко Бабине Пољане и Стрешера (1.929 м) до Дебелог Рида, чији западни бочни гребени према Сурдулици скривају неколико изузетно живописних и водом богатих клисура. У овим клисурама су се Арнаути, који су до 1878. у великом броју насељавали подручје око Мораве, а касније били потиснути, жестоко одупирали Србима и Бугарима. Код Дебелог Рида политичка граница напушта природну вододелницу код Власинског језера и прелази преко дела Власинских планина и Дарковца, где извире Власина дуга 65 километара. Потом пресеца све источне изворишне токове Нишаве, раздвојене планинама Руј, Влашка, Видлич и Басара, Јерму, Царибродску реку и Темску. Граница се даље пење на планину Добро Јутро, која већ припада високом ципоровичком старопланинском венцу, чији северозападни продужетак и река Тимок раздвајају Србију од Бугарске. Осим Темске, чије је ушће северно од Пирота, у Нишаву се током њеног тока дугог 100 километара од Бабине Главе до Љутог врха (667 м), уливају само мале притоке. Ништа значајније нису ни њене леве притоке које извиру на Белави и Сувој планини. Врхови ових планина, који су често већ у октобру прекривени снегом, знатно надвисују западне, такође водом сиромашне планине Крушевицу и Селичевицу, које се спуштају према равници око Мораве прекривеној конопљом, као и цело северно подручје око Ниша, све до Делиграда. Нишава својим западним изворним краком – Суковска река – извире на масивном вису који раздваја пиротску и софијску котлину. На почетку све до Станичења тече ка северозападу и северу кроз делимично прилично пространу до-

¹⁹ Овде се вероватно ради о Алтин планини, једном од назива за Проклетије, прим. прев.

лину кроз Пирот. Одатле се, после ушћа Темске, сужава и наставља свој ток у правцу исток–запад до Беле Паланке, а затим кроз широку долину до Тамњанице, одакле улази у стрму клисуру која савија ка северу. На крају, правцем исток–запад, Нишава пресеца нишку равницу. На почетку веома мала, Нишава већ код Беле Паланке, захваљујући притокама, достиже ширину од 15 до 19 метара, која се од Ниша до ушћа у близини Лалињца проширује на око 30 метара. Корито јој је пешчано и плитко, а изнад Ниша чак и при високом водостају проходно.

Од Копаоника до Светог Илије, јут Србије је готово читавом ширином сачињен од кристалних метаморфних стена. Само у долини Мораве, југозападно од Враћа, од Грделичке клисуре до широке нишке котлине, затим у средњем току Топлице, у горњем току Ветернице и у западним подгорјима Суве планине све до граничне планине Стол, седиментне насlage заузимају већи простор. Посебно се кречњаци из доба креде и јуре јављају на подручју Љуберажде и Кутинске реке. Поред кречњака, ту се налази и црвени пешчар, док се југоисточније јављају палеозојске формације пробијене гранитом. Ове формације обухватају острво креде код Големог села, чине готово читаво извориште Топлице између граничних планина Мркоњ и Маџлика, пружају се од Маџлике преко Лепенца до Расине и уздижу ка Копаонику, где су, слично кредним кречњацима код Куршумлије, испресецане серпентином. Више партије Копаоника изграђене су од мусковитских шкриљаца, рудоносног сијенита, граната и везувијана. Велики кристаласти масив, састављен од филита, гнајса итд., на обе обале Мораве протеже се од гранитног врха Јастрепца до јужног врха Светог Илије, често пробијан гранитоидним узвишењима код Карпине и на Стрешеру, код Прокупља, Радиновца, Барја и других места. Пробијају га и трахитске стене које се пружају од живописне клисуре Мораве кроз коју код Цепа пролази железничка пруга све до околине Враћа.

Осим рудоносних јужних падина Копаоника и мало истраженог Гољака, који би, као и суседно Ново брдо, могао крити многе племените метале, као и минералима богате Црне Траве, посебно су значајни остаци старих топионичких рудника олова и сребра код Рупља и Кијевца, гвожђа код Багрене воде, Масурице, Љутежа, Власине и нарочито у рудницима Горке воде, које је још 1837. године експлоатисао Хусеин-паша. Овде се очекује рационалнија експлоатација. Гвожђе помешано с угљем налази се на десној обали Мораве на многим местима у хлоритним шкриљцима, микатним шкриљцима, гранулиту, гнајсу и кристаластим пешчарима. На левој обали Мораве налази се велико и перспективно лежиште каменог угља код Мртвице, док су друга лежишта откривена

код Марганца и Сушевља, код Курвинграда, на Видоколнику и другим местима. Тик уз железничку пругу између Калиманца и Прибоја протеже се хиљадама метара дугачак трахитски туф одличан за градњу. Од бројних термалних извора јужне Србије најзначајнији је најтоплији у Средњој Европи, Бања код Врања, са температуром 85 °С, а користи се за прераду конопље. Затим, ту су Бања код Гарине на Бањској реци, Луковска Бања на истоименом потоку са температуром 55 °С, као и терме у селу Бања са два извора температуре 41 °С, све у Врањском округу.

За горње токове река Топлице, Јабланице и Власине, углавном заучене између кристаластих формација, као и западне усеке масива Суве планине, који се састоје од кречњака и пешчара, те, до изградње пруге, тешко приступачан нишавски теснац код Тамњанице и Малче, пре се може рећи да су романтични него пријатни. Турци су шуму сматрали моћним савезником раје, која је увек била склона устанцима, па је нису штедели. Упркос томе, величанствени храстови и букве прекривају висове Пасјаче, Видојевице, Петрове горе, Радана и Ђака. На неким местима налазе се прелепе шуме, док се у нижим пределима могу видети дивље крушке и предивни ораси, као и глогови и јаворови помешани с храстовима, који испуњавају западне обронке Суве планине. У тим долинама, као и на северној страни, често има фосилних слојева који леже на наслагама црвеног пешчара. Тамо где их је уништила ерозија и други утицаји средине, стварају се огромни смеђкасти насипи глине који делују прилично суморно. Албанци су у долини Мораве оставили добро неговане воћњаке и винограде, посејане и одржаване у складу с муслиманским обичајима, и плодна житна поља с којима се смењују. У околини Лесковца и Врања узгаја се конопља, док на кварцном шљунку, који покрива еруптивне стене попут трахита и туфа, одлично успева винова лоза. Ипак, најраспрострањеније су дивље крушке (*darda*), по којима је ова област добила своје старо име – Дарданија.

Међу најлепшим пејзажима српског југа несумњиво је легендарни клисурасти теснац код Цепа (т. II, стр. 546) и поглед с узвишења јужно од Врања. Одатле се пружа ретко леп планински панорамски поглед, отворен према западу тако да се дубоко у плавој небеској позадини види Љуботен, највиша тачка планинског венца Шара, оштра пирамида прекривена снегом на висини 2.740 м.²⁰ Југ Србије је, чак и више од остатка земље, богат водом. Поред бројних потока који се сливају са његових високих планина, ту се, осим мањих језера код Бошњаца, Слишана и других места, налази и 6 км дуго, 400–1500 м широко Власинско

²⁰ в.: т. II, стр. 547.